

بازخوانی ۱۶۴ سال زندگی پارک امین‌الدوله

فاطمه قریب، کارشناس ارشد مرمت بنا و بافت‌های تاریخی، دانشگاه تهران

Gharib5215@gmail.com

چکیده

اتمام رسانده و از اسارت مرکز و قید هویت آزاد است. از این روست که افراد در طول تاریخ، با استفاده از زبان مشترک به بازیابی و بازخوانی هویت ملی خود می‌پردازند. زیرا هر چه تعداد افرادی که قادر به یادآوری خاطره هستند افزایش یابد، خاطره از قلمرو فردی خارج شده و به حوزه جمعی وارد می‌شود این نوشتار بر آن است تا با استفاده از منابع مکتوب، تصاویر تاریخی و خاطرات شفاهی ساکنین بومی به بازخوانی خاطرات بخشی از محله دروازه شمیران بپردازد. تقویت حافظه تاریخی و زنده کردن خاطرات، رسالت این تحقیق است که سعی در انجام آن شده است.

مقدمه

آنچه ما امروزه از آن‌ها تحت عنوان بافت تاریخی یاد می‌کنیم در واقع همان شهرهای تاریخی گذشته هستند. شهرهای تاریخی ایران دارای ویژگی‌هایی چون انسجام، محدوده‌های مشخص، استخوان‌بندی متناسب با وسعت شهر، هم‌پیوندی کالبدی-اجتماعی و ... بوده‌اند که با توجه به ویژگی‌های فرهنگی، تاریخی، طبیعی و اجتماعی خاص خود شکل گرفته و طی قرون متمادی تکامل یافته‌اند. شهرهای ایران از سال ۱۳۰۰ خورشیدی به بعد، در راستای توسعه خود دچار تغییراتی گشتند که منجر

شهر تنها مجموعه‌ای از ارتباطات فیزیکی نیست. همه شهرها برای حفظ پویایی و زنده بودن نیازمند هویت و خاطره‌اند. شهری که فاقد این خصوصیات باشد زندگی در آن جریان ندارد و ساکنان آن به منزله میهمانی تلقی می‌شوند که احساس خاصی نسبت به آن نداشته و تمایلی به حل مسائل آن نشان نمی‌دهند. در مقابل، تغییر یا تبدیل یا از میان رفتن فضاهای آشنا، حس گم‌گشتگی، بی‌ریشه بودن و از دست رفتن بخشی از زندگی را در انسان به‌وجود خواهد آورد. مفهوم خاطره در فضای شهری با حس تعلق و هویت همراه و مترادف است. شهر بی‌خاطره شهر بی‌هویت است. وقایع در شهر خاطره‌ساز می‌شوند و این خاطرات است که زندگی می‌آفریند، امروزه خاطرات گذشته شهرها یا به‌دست فراموشی سپرده شده‌اند و یا تنزل کیفیت یافته‌اند، از سوی دیگر با کاهش بسترهای مناسب برای رویداد وقایع شهری و تعاملات اجتماعی، از هیجان‌ات تعلق‌زای شهروندان به محیط کاسته شده و شهرها جز بستری برای رفت و آمدهای مکرر نیستند.

شهری که فاقد خاطرات مشخص است و خاطرات مبهمی در ذهن تداعی می‌کند، تاریخ خود را به

به وارد آمدن آسیب‌هایی به آن‌ها شد و در پی آن از دهه ۴۰ مهاجرت به شهرها افزایش فراوانی یافت.

امروزه ساکنان اصلی محلات شهر تاریخی به دلایل گوناگون محل سکونت خود را ترک گفته و این محلات، مهاجرنشین یا خالی از سکنه شده‌اند. این جابجایی سبب گردید ساختار اجتماعی محلات دچار دگرگونی شده و بخش زیادی از خاطرات جمعی به‌دست فراموشی سپرده شود، این در حالی است که شهرها برای حفظ پویایی خود نیازمند هویت و خاطره‌اند.

هرچه میزان خاطرات جمعی افزایش یابد حس تعلق افراد نسبت به محیط زندگی‌شان افزایش می‌یابد. محدوده تاریخی شهرها به‌دلیل دارا بودن سابقه سکونت و خاطرات شهری، به عنوان عرصه‌های هویت‌مند شهر که ریشه‌ها و زمینه‌های تاریخی سکونت در شهر را نشان می‌دهند همواره مورد توجه و مراجعه همه گروه‌های اجتماعی خواهند بود. (مهندسین مشاور راهوند شهر، ۱۳۹۲:۲۱)

بافت تاریخی شهرها علاوه بر آثار ارزشمند معماری و شهرسازی ادوار قبل، شاهدهی بر حوادث و اتفاقات گذشته نیز می‌باشند. گاه این رویدادها به بزرگی خاطرات یک ملت و گاه خاطراتی از دوران کودکی ماست. در دوران پهلوی با مهاجرت روستاییان به شهرها، شهر تاریخی به بخش کوچکی تبدیل و بخش اعظمی از کالبد شهر قربانی توسعه شد. خاطرات نیز در شلوغی و ازدحام شهر کم‌رنگ‌تر گردید. تهران نیز از این قاعده مستثنی نبود. با این حال، در میان خیابان‌های تهران هنوز پیدا می‌

شود کوچه‌ها و گذرهایی که نامی از گذشته خود دارند.

کوچه پارک امین‌الدوله در محله دروازه شمیران یکی از همین کوچه‌هاست.

این پارک را می‌توان به عنوان کانون همگرایی و نقطه‌ای مشترک ما بین تاریخ قبل و بعد از انقلاب اسلامی در کالبد شهر تهران دانست. محله که به نظر می‌آید باید بیشترین کنش را با ساکنین بومی خود داشته باشد، متأسفانه امروزه نه تنها شاهد حضور فیزیکی مردم نیست، بلکه به‌طور کل، موقعیت و جایگاه خود را در خاطر جمعی مردم نیز از دست داده است.

در این نوشتار برآنیم با بازخوانی تاریخ شفاهی و مکتوب پارک امین‌الدوله و بهره‌گیری از مستندات و منابع مکتوب باقی‌مانده که نشان دهنده‌ی حیات آن است، روح فراموش شده‌ی پارک تاریخی امین‌الدوله را در اذهان عموم مردم، زنده سازیم و هویتی دوباره به آن بخشیم.

کوچه پارک امین‌الدوله نام خود را وام‌دار پارکی است که به دستور علی‌خان امین‌الدوله (صدراعظم مظفرالدین شاه) ساخته شد.

مرحوم امین‌الدوله دوران اول زندگی را با توجه چنان پدری پرورش یافت. در پانزده سالگی منشی وزارت خارجه شد. در سال ۱۲۷۸ هجری قمری که هجده ساله بود خط و ربطش توجه ناصرالدین شاه را جلب کرد و شاه دستور داد در سفر و حضر ملتزم رکاب باشد. در نوزده سالگی به نیابت اول وزارت امور خارجه رسید و بیست و سه ساله بود که به سمت منشی مخصوص شاه انتخاب شد. (امینی، علی، ۱۳۵۴:۵)

نمایی از درب ورودی پارک امین‌الدوله (عکس از نگارنده)

موقعیت باغ امین‌الدوله در محدوده اطراف (کتاب تهران گردی)

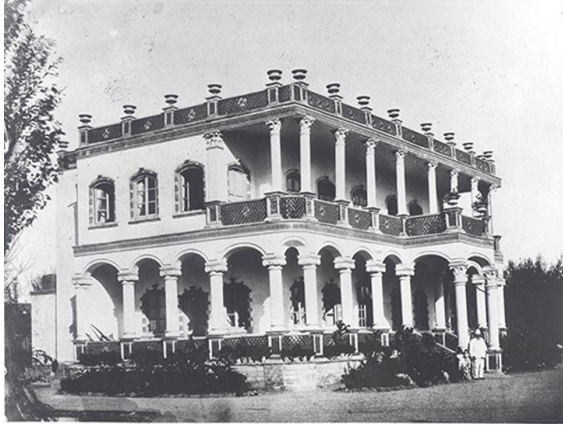
در جلد سوم سیاحت‌نامه نویسنده، پارک امین‌الدوله را این‌گونه معرفی می‌کند: تا رسیدیم به در خانه‌ی بزرگی که شکوه آن نمونه‌ای از عظمت صاحب‌خانه بود. از در داخل شدیم. دیدم باغچه‌ی بسیار مزینی است مشحون به انواع گل‌های رنگارنگ. جمعیتی از خدم و حشم هریک به کار خود مشغول و کسی را با کسی کاری نیست. از پله‌ها بالا شده به طبقه‌ی دوم عمارت رسیده و از تالار بزرگی گذشتیم... (امینی، علی، ۱۳۵۴:۳۰) مرحوم امین‌الدوله مردی بود در کمال ذوق. در تهران پارک وسیعی ساخت و قناتی

مرحوم میرزا علی‌خان امین‌الدوله به سال ۱۲۶۰ هجری قمری در تهران متولد شد. پدرش میرزا محمدخان مجدالملک سینکی لواسانی از رجال دوران ناصری است. (امینی، علی، ۱۳۵۴:۴)

تصویری از علی‌خان امین‌الدوله، صدراعظم مظفرالدین شاه قاجار (مرکز)

اسناد تصویری کاخ موزه گلستان)

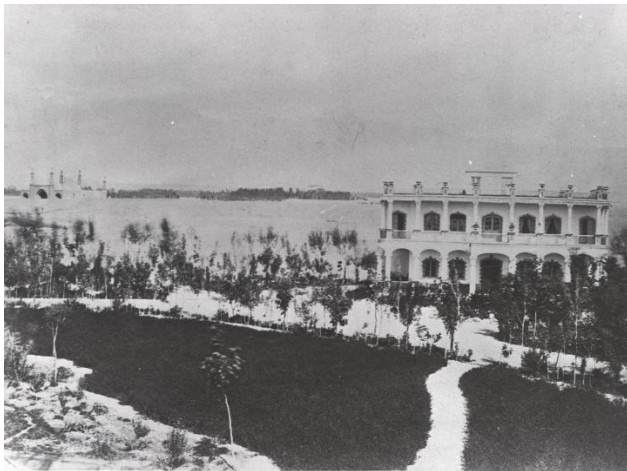

عمارت باغ امین‌الدوله (مجموعه عکس خانزاد عبدالله)

برای آبیاری چندین هزار درخت آن احداث کرد که بنام پارک و قنات امین‌الدوله معروف و هنوز موجود است. (امینی، علی، ۱۳۵۴:۳۶)

می‌گویند یاس امین‌الدوله برای اولین بار توسط وی در این پارک کاشته شد که پس از آن در ایران پیچ امین‌الدوله نام گرفت.

پارک امین‌الدوله را می‌توان اولین باغ پارک تهران نامید که تلفیقی از منظرسازی سنتی ایران و مدرن اروپا در آن دیده می‌شود. تاریخ درب ورودی آن که در حال حاضر تنها بخش باقی‌مانده از پارک است، با اولین نقشه ترسیمی از تهران رقابت می‌کند. در تصاویر تاریخی، تنها عنصری که با فاصله از پارک به چشم می‌خورد دروازه شمال شرق تهران، دروازه شمیران، است. پس از به قدرت رسیدن رضاخان، به دنبال توسعه شهر تهران، دروازه‌های شهر یکی پس از دیگری تخریب شدند. در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خورشیدی هنوز می‌توان ردپایی از پارک را دید.

پارک امین‌الدوله و نمایی از دروازه شمیران (مأخذ: اسناد تصویری کاخ موزه گلستان)

پارک متشکل بود از برکه‌ای مصنوعی با قایق‌هایش، یک عمارت اصلی که شباهت زیادی با عمارت قصر یاقوت داشت، یک کوشک با پلان هشت ضلعی و درختانی که از دو طرف سر به آسمان کشیده بود.

محدوده پارک امین‌الدوله در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خورشیدی (سازمان نقشه‌برداری کشور)

تصویری از چهره فخرالدوله (مأخذ: اسناد تصویری کاخ موزه گلستان)

نمایی از باغ امین الدوله و برکه پارک (مأخذ: اسناد تصویری کاخ موزه

گلستان)

از قدیمی‌ترین بناهایی که در ابتدای این خیابان قرار داشت و تا چند سال پیش نیز پابرجا بود، ساختمانی بود که به ایران اسکرین شهرت داشت و به واسطه فعالیت آن، این تقاطع در دوران پهلوی به چهارراه پرچم مشهور بود. این همان بنایی است که فخرالدوله با احداث آن مخالف بود و سبب گردید وی به فکر ساخت یک مسجد در کنار این بنا بیفتد. در طی همین دوران، مسجدی در روبروی درب ورودی پارک ساخته شد. اکنون چند سالی است ایران اسکرین جای خود را به مجتمع تجاری نوساز داده است. گرچه سایه این مجتمع بر روی گنبد مسجد سایه افکنده اما مسجد هنوز عنصری مهم و پویا در محله به‌شمار می‌رود.

اسکندر مختاری در کتاب خود تحت عنوان؛ میراث معماری مدرن ایران، مسجد فخرالدوله را این‌گونه توصیف می‌کند:

« اما یکی از جالب‌ترین آثار معماری مارکف مسجد امین‌الدوله است. مارکف مسیحی ارتدکس بود و طراحی یک مسجد نشانه‌ی علاقه‌ی وافر او به معماری ایرانی است؛ در عین حال، مسجد امین-الدوله نشانگر چیره‌دستی او در معماری است. بنا دارای طرحی برون‌گراست و صحن مسجد از یک‌سو

به‌تدریج و در طول سالیان، عناصری خارج از پارک ساخته شد. برخی از این آثار هنوز در خیابان منتهی به درب ورودی باغ باقی مانده‌اند. بناهایی از دوران قاجار که اغلب آن‌ها به دستور فخرالدوله، نهمین دختر مظفرالدین شاه، ساخته شد. رضاخان، فخرالدوله را این‌گونه توصیف می‌کند: «قاجار یک و نیم مرد داشت، نیم مردش آغا محمدخان و یک مردش فخرالدوله بود».

اشرف یا اشرف الملوک فخرالدوله در سال ۱۲۶۱ خورشیدی متولد شد. وی دختر مظفرالدین شاه قاجار و از بطن حضرت علیا دختر فیروز میرزا فرمانفرما و نوه عباس میرزا نایب‌السلطنه بود. در دوران سلطنت رضاشاه فقط یک زن، آن هم زنی از خاندان قاجار نقش در سیاست ایران داشت. فخرالدوله توانست رضاشاه را تحت‌تأثیر خود قرار بدهد و نقشی هر چند اندک در سیاست ایران بازی کند. حضور شخصیت مهمی چون فخرالدوله سبب پیدایش آثار شاخصی از دوران قاجار در این خیابان گردید.

به خیابان مجاور دید دارد. گنبدخانه در شمال صحن قرار گرفته و شرق و غرب صحن به دو رواق اختصاص دارند. مأذنه مسجد از داخل صحن دید ندارد و در خارج از مکعب ساختمان اصلی در کنار کوچه‌ی مجاور مسجد قرار گرفته است. مأذنه در جایی قرار گرفته که می‌توان آن را از طرح حذف کرد و شاید این مأذنه در طرح اولیه وجود نداشته و بعداً به طرح اضافه شده است...» (مختاری، ۱۳۹۰: ۸۷)

نمایی از مسجد فخر و مجتمع نوساز تجاری (عکس از نگارنده)

در سال ۱۲۸۷ خورشیدی به دستور محمدعلی شاه توسط نیروهای بریگارد قزاق روسی به فرماندهی کلنل لیاخوف به سمت ساختمان مجلس شورای ملی شلیک شد. جمعی از مشروطه‌خواهان برای حفظ جان خود از دیوار شرقی مجلس فرار کرده و به پارک امین‌الدوله پناهنده شدند. در این دوران محسن‌خان امین‌الدوله پس از شکست محمدعلی شاه، بیرق روسیه را بر بالای پارک امین‌الدوله به اهتزاز درآورد تا از این جریان جان سالم به در برد. (مهندسین مشاور طراحان راهوند شهر، ۱۳۹۲: ۹)

امین‌الدوله به واسطه همین کار بین مشروطه‌خواهان وجهه‌ای نداشت. پس از پایان مشروطه هرگز کار دولتی به وی داده نشد. به نوشته دکتر

باقر عاقلی در کتاب روزشمار تاریخ ایران، اگر درایت و لیاقت همسر وی، فخرالدوله، نبود چه بسا مشکلات بسیاری گریبان‌گیر وی می‌شد. محسن‌خان امین‌الدوله که حالا محسن امینی شده بود سرانجام در سال ۱۳۲۹ خورشیدی در تهران درگذشت.

بعدها به اجبار تغییرات سیاسی، این کوچه که از موقوفات محسن امین‌الدوله بود، با حفظ ساختار اصلی به فضایی با کاربری آموزشی و فرهنگی اختصاص یافت.

روزگاری به واسطه مدارس کوچه از صدای هیاهوی دانش‌آموزان پر می‌شد؛ که البته این روزها بخاطر دوری خانه‌هایشان بعد از تعطیلی مدرسه، شور حضور خود را نه به کوچه، بلکه به سرویس‌هایشان و ترافیک شهری می‌برند... .

سال‌ها بعد به دنبال اعتراض معلمین در میدان بهارستان، ابوالحسن خانعلی دبیر دبیرستان جامی به ضرب گلوله رئیس کلانتری بهارستان جان خود را در این کوچه از دست داد. شهید خانعلی ۲۹ ساله فارغ‌التحصیل دانشکده معقول و منقول (فلسفه امروزی) دانشگاه تهران بود که در دبیرستان‌های تهران فقه و عربی تدریس می‌کرد و در مقطع دکترا مشغول به تحصیل بود. (اطلاعات، ۱۳۴۰: ۱)

کشته شدن دکتر خانعلی (روزنامه اطلاعات، ۱: ۱۳۴۰)

مهدی رضایی در سال ۱۳۳۱ در تهران به دنیا آمد و در کنار برادرانش احمد رضایی و رضا رضایی دروس مبارزه و انقلاب را آموخت و در شانزده سالگی به سازمان مجاهدین خلق ایران پیوست. (کیهان، ۳: ۱۳۵۱)

در تاریخ ۱۸ اردیبهشت ۱۳۵۱، پس از اینکه قراری را در ساعت ۵ بعد از ظهر در میدان ژاله (شهدا) اجرا کرد، برای اجرای قراری دیگر از خیابان خورشید به طرف دروازه شمیران حرکت نمود. در اواسط همین خیابان یکی از اکیپ‌های کمیته‌ی مشترک به سرپرستی ستوان شهربانی «جاویدمند» به وی مشکوک شد. مهدی که وضع را عادی نیافت، درصدد فرار برآمد؛ لیکن مأموران او را تعقیب کردند و او هم به طرف آنان تیراندازی کرد. گلوله‌های وی به «ستوان جاویدمند» اصابت کرد ولی خود مهدی توسط بقیه مأموران دستگیر شد. مهدی رضایی در تاریخ ۱۶، ۶، ۱۳۵۱ پس از محکوم شدن به سه بار اعدام در دادگاه بدوی و تجدید نظر نظامی، تیرباران گردید. (روزنامه کیهان، ۱: ۱۳۵۱)

در نخستین روزهای پیروزی انقلاب، این کوچه شاهد ترور یکی از بزرگان بود. این اتفاق درست ۱۸ سال پس از کشته شدن معلمی به وقوع پیوست که

شهادت دکتر خانعلی (اطلاعات، ۳: ۱۳۴۰)

در این روز دبیران شهر در اعتراض به لایحه حقوقی معلمان در میدان بهارستان جمع شده و شعار صنفی سر می‌دادند. این اتفاق که در روز ۱۲ اردیبهشت سال ۱۳۴۰ به وقوع پیوست هم‌زمان با دوره نخست‌وزیری شریف امامی است. این موضوع و ناآرامی‌های دیگر مشابه در سایر شهرها سبب تغییراتی در دستگاه پهلوی شد این بار علی امینی، پسر فخرالدوله، به سمت نخست‌وزیری انتخاب گردید. بعدها این روز را روز معلم نام نهادند.

در کوچه پارک پناه گرفته بود. در اردیبهشت سال ۱۳۵۸ آیت‌الله مطهری پس از پایان جلسه‌ای در منزل دکتر یدالله سبحانی، در تاریکی شب در کوچه پارک امین‌الدوله هدف گلوله یکی از افراد گروه فرقان قرار گرفت و کشته شد. (کیهان، ۱۳۵۸:۱) بنای یادبود کوچکی برای او در کوچه پارک امین‌الدوله برپاست.

زمان خود را با شرایط تطبیق داده و نقشی جدید پذیرفت. رخدادهایی که این گذر به خود دیده گستره‌ای بسیار وسیع از دوران مشروطه، انقلاب اسلامی تا جنگ ایران و عراق را دربرگرفته و در دل خود جای داده و در حقیقت پلی است که معماری سنتی ایران و غرب را بهم متصل می‌کند.

جمع بندی

زندگی جمعی در طول تاریخ امتداد دارد و این احساس که در فرد، جامعه یا اکثریت قاطع جامعه وجود دارد، حافظه جمعی نامیده می‌شود. چیزی که این احساس تعلق و هویت به یک جامعه را در درون فرد به وجود می‌آورد پدیده‌ای کاملاً ارادی نیست بلکه بعد غیرارادی دارد. پدیده‌ای که در طول زمان و در طول زندگی فرد به او القا شده و این امر را در او درونی می‌کند و بر مبنای آن الگوهای رفتاری فرد در بطن جامعه شکل می‌گیرد.

هویت اجتماعی و حافظه جمعی در جایی حفظ می‌شود که فرد در آن حالت حس می‌کند مکانی که در آن مستقر است با جاهای دیگر فرق دارد. هم‌چنین اگر ما به جایی برسیم که نتوانیم خاطره جمعی کنیم و خاطره‌های جمعی قبلی را هم از بین برده باشیم، نسل بعدی نسل بی‌خاطره‌ای خواهد بود. نسل بی‌خاطر هم یعنی نسل بی‌ریشه، و در اینجاست که هویت با خاطره پیوند می‌خورد.

فاصله نسل امروز و نسل دیروز بیش از پیش در حال افزایش است. این موضوع در جامعه ایران، متأثر از شرایط خاص و تحولات اجتماعی-سیاسی ناشی از وقوع انقلاب اسلامی نمود بارزتری یافته است. راهکارهای متنوعی برای کاهش فاصله بین

ترور استاد مطهری (کیهان، ۱۳۵۸:۱)

پس از پیروزی انقلاب، کشور هنوز آرام نگرفته بود که وارد دوران جدیدی شد. بسیاری از شهرهای ایران درگیر ناآرامی‌های جنگ شدند. تهران نیز گرچه از مرزهای غربی فاصله داشت اما چهره آرامی نداشت. در تاریخ ۱۹ فروردین ۱۳۶۷ یک موشک اسکاد عراقی سبب تخریب یک ساختمان و خسارت به محله دروازه شمیران شد و دبیر مدرسه نیک پرور هنگامی که سوار خودرو شخصی خود شده بود به شهادت رسید.

گرچه این کوچه شاهد اتفاقات و حوادثی از دوران معاصر بود اما هیچگاه موزه نشد، بلکه با گذشت

- روزنامه کیهان. اردیبهشت ۱۳۵۸.
 - روزنامه کیهان. شهریور ۱۳۵۱.
 - مجموعه عکس حانزاد عبدالله.
- نسل‌ها ارائه گردیده است. یکی از راهکارهای ارائه شده «گفتگوی بین نسل‌ها» است. گفتگو و تعامل بین نسل‌ها موضوع جدیدی نیست. «خواست» گفتگو همیشه وجود داشته است. اما خواستن به تنهایی کافی نیست. بلکه «اقدام» نیز شرط لازم برای تحقق این امر به شمار می‌آید. اقدام یعنی داشتن «طرح»، «برنامه»، «بزار»، «سازمان»، «زمان» و در یک کلام «ایجاد بستر» لازم برای تحقق خواست است. یکی از بسترهای لازم برای تحقق گفتگو، ایجاد فضای فیزیکی مناسب در شهرها و به عبارتی سامان‌دهی فضای شهری است.

منابع

- مختاری، اسکندر. میراث معماری مدرن ایران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران: ۱۳۹۰.
- امینی، علی و اسلام کاظمیه. سفرنامه امین الدوله، انتشارات توس، تهران: ۱۳۵۴.
- رضوانی، لیلا. فرهنگ و هویت محله. جامعه شناسان. تهران: ۱۳۹۵.
- مهندسین مشاور طراحان راهوند شهر، مطالعات طرح مشاوره و مدیریت بافت تاریخی تهران. تهران: ۱۳۹۲.
- مرکز اسناد تصویری کاخ موزه گلستان.
- سازمان نقشه برداری کشور.
- روزنامه اطلاعات. اردیبهشت ۱۳۴۰